

GELOVEN OP GOEDE GRONDEN

12 ARTIKELEN
OVER **VOLTOOID**
LEVEN

Onder redactie van
Henk Post en Bert van Veluw

Geloven op goede gronden

Dit boek is het zesde deel van de serie 'Geloven op goede gronden', waarmee de stichting Schrift en Belijden de actualiteit van de Apostolische Geloofsbelijdenis – de bekendste geloofsbelijdenis in het westerse christendom – opnieuw onder de aandacht wil brengen.

Eerder verschenen:

Bram van de Beek, Margriet van der Kooi-Dijkstra,
Arjan Plaisier e.a., *12 artikelen over God*

(ISBN 978 90 239 2079 3)

Arjan Plaisier, Edward van 't Slot, Herbert Wevers e.a.,
12 artikelen over Jezus (ISBN 978 90 239 2675 7)

Bram van de Beek, Arjan Plaisier, Ciska Stark e.a.,
12 artikelen over de heilige Geest (ISBN 978 90 239 2772 3)

Henk van der Meulen, Jurrien Mol, Edward van 't Slot e.a.,
12 artikelen over bidden (ISBN 978 90 239 7055 2)

Kees Kant, Michael Mulder, Bernhard Reitsma,
12 artikelen over Israël (ISBN 978 90 239 5315 9)

12 ARTIKELEN OVER VOLTOOID LEVEN

Onder redactie van
Henk Post en Bert van Veluw

Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht

INHOUD

Woord vooraf	7
1. Wat is voltooid leven? HENK POST	15
2. Voltooid leven in het pastoraat van de kerk BERT VAN VELUW	25
3. Ik kan niet meer MARGRIET VAN DER KOOI	34
4. Voltooid leven en de Euthanasiewet BART BOUTER	45
5. De Euthanasiewet en levensbeëindiging ESMÉ WIEGMAN-VAN MEPELEN SCHEPPINK	52
6. Verbroken verbindingen MAARTEN VERKERK	60
7. Voltooid leven in het licht van de Bijbel WIM DE BRUIN	69
8. Voltooid leven: overwegingen vanuit het geloof KEES VAN DER KOOI	80
9. Ethische aspecten van voltooid leven THEO BOER	90
10. Omringen met zorg als het leven voltooid voelt HENK VAN DER MEULEN	101
11. Voltooid leven en het perspectief van de arts ALFRED TEEUW	112
12. Voltooid leven in het licht van Jezus Christus GUDA BORGER-KOETSIER	125

WOORD VOORAF

Dit boek bevat twaalf artikelen over *voltooid leven*. Het is tot stand gekomen naar aanleiding van een bezinningsochtend in het najaar van 2018. Het onderwerp is actueel. Voorstanders van beëindiging van leven dat voltooid is zetten zich in voor nieuwe wetgeving. De adviescommissie-Schnabel heeft deze route afgewezen. Nieuw onderzoek en maatschappelijke bezinning moeten een weg wijzen. Eenvoudig zal dit niet zijn. In november 2019 bracht het CBS een onderzoek uit, waaruit blijkt dat een meerderheid van de Nederlanders vindt dat lichamelijk gezonde mensen die levensmoe zijn, euthanasie moeten kunnen krijgen. Wie het maatschappelijk debat over deze thematiek volgt zal niet verrast hebben opgekeken. In de samenleving wordt een grote nadruk gelegd op het zelfbeschikkingsrecht van de mens. De mens beslist als autonoom persoon zelf over het inrichten en beëindigen van het eigen leven. Althans, die gedachte heerst breed en heeft grote invloed op het sentiment. Dit boek wil de bezinning en de meningsvorming bevorderen. In deze bundel bespreken twaalf deskundigen de thematiek van voltooid leven elk vanuit een eigen invalshoek. In hun verscheidenheid vullen de bijdragen elkaar aan.

In het kort is dit boek als volgt ingedeeld. Het start met een verkenning van het begrip *voltooid leven*. Wat verstaat men eronder? Vervolgens komt in twee hoofdstukken het reële bestaan aan de orde en de moeite die mensen met het leven kunnen hebben, te weten in de kerkelijke gemeente en in het ziekenhuis. De discussie over een wettelijke regeling

voor levensbeëindiging bij een voltooid leven staat in nauw verband met de euthanasiewetgeving en -praktijk. Daarom volgt in twee hoofdstukken dit onderwerp, eerst de Euthanasiewet en vervolgens hoe in het maatschappelijk debat een voltooidlevenregeling voortvloeit uit de discussie over euthanasie. Hierop volgt een bezinning vanuit christelijk perspectief. Dat begint met een filosofisch getint hoofdstuk over kwetsbaarheid en zingeving. Daarna drie theologische hoofdstukken: over wat de Bijbel te zeggen heeft, over wat we in de kerk geloven, en over goed en kwaad, dat is over de ethische aspecten van voltooid leven. Vervolgens keren we met alles wat we nu weten terug bij de pastorale en praktische kant van voltooid leven. Er volgt een hoofdstuk dat ingaat op de vraag hoe we een antwoord kunnen geven op het voltooidlevengevoel. Daarop sluit een hoofdstuk aan met een bezinning vanuit het perspectief van de arts, omdat bij het oud(er) worden medische aspecten belangrijk zijn. Het laatste hoofdstuk belicht voltooid leven vanuit het perspectief van Jezus Christus.

In het eerste hoofdstuk bespreekt Henk Post de vraag waarvoor de term *voltooid leven* eigenlijk staat. Waarover hebben we het? Dit hoofdstuk biedt vooral verheldering van de term. Wat zegt iemand die zegt te willen sterven, omdat het leven voltooid is? Waar komt deze diep ingrijpende wens vandaan? Post bespreekt welke factoren kunnen bepalen dat iemand niet verder wil leven, maar een doodswens heeft. Daarbij valt op dat de term *voltooid leven* de werkelijkheid achter die wens verhult. Hij schetst de historische achtergrond van nieuwe wetgevingsvoorstellen op dit terrein,

bespreekt het advies van de commissie-Schnabel en het promotieonderzoek van Els van Wijngaarden. De wens om dood te zijn is hoe dan ook een protest tegen de situatie waarin een mens zich bevindt. Dat doet een appel op wie zich geroepen weet een naaste van deze mens te zijn.

Vanuit de pastorale praktijk van de gemeentepredikant gaat Bert van Veluw in op wat er leeft rond voltooid leven. Wat kom je zoal tegen in de gemeente? Hij constateert dat doorleven niet meer vanzelfsprekend is. De dood is een optie geworden. Er is ruimte gekomen om daar zelf over te beslissen. Leven tot je leven ophoudt wordt een keuze die bewust gemaakt moet worden. Dat lijkt winst te zijn. Maar in de praktijk rijzen er bezwaren. De nieuwe vrijheid die is ontstaan, confronteert met de vraag: 'Mag ik die keuze wel maken?' Van Veluw bepleit dat de christelijke gemeente bij vragen rond voltooid leven een contrastgemeenschap is, een gemeenschap die vanuit de erkenning van Jezus Christus als haar Heer Hem navolgt. Dan gaan we om mensen heen staan, leven met hun vragen mee, zijn er om het geloof te delen. Zo kunnen we als kerk het verschil maken in de samenleving.

Als zich ergens de vraag van het voltooide leven voordoet, is dit wel in het ziekenhuis ten gevolge van een ernstige ziekte of een ongeval. Margriet van der Kooi werkt daar als geestelijk verzorger, als pastor. Zij bespreekt een aantal situaties vanuit haar ervaring, en hoe zij met patiënten het gesprek aangaat en naast hen gaat zitten, of ook wel tegenover. Het begrip *voltooid leven* veronderstelt een vrije keus van zelfstandige mensen. Het is haar ervaring dat achter het verzoek bijna altijd een wereld van verdriet en kwetsbaarheid schuilgaat. De hartenkreet is dikwijls niet: 'Ik wil dood',

maar: 'Zó kan ik niet leven.' Over dat laatste zou het moeten mogen gaan in plaats van een gestroomlijnd protocol te doorlopen. En de kerk heeft een Verhaal, dat verder kan brengen. Het biedt een ander zicht op wat het leven voltooit.

De ruimte en de grenzen van de euthanasiewetgeving in de huidige praktijk bespreekt Bart Bouter. Het recht op leven staat in de wet voorop. Er bestaat in Nederland geen recht op euthanasie of hulp bij zelfdoding. Het leven van iemand beëindigen of iemand daarbij helpen is strafbaar. Maar de wet kent een uitsluitingsgrond voor euthanasie door te voldoen aan zorgvuldigheidseisen: dat is als iemand uitzichtloos en ondraaglijk lijdt. Deze norm heeft in de loop van de tijd in de praktijk een bredere toepassing gekregen. In hoeverre valt voltooid leven hier inmiddels ook onder? Zou voltooid leven onder de huidige Euthanasiewet komen te vallen, dan zou het gevolg een uitholling van de wet betekenen. Nieuwe regelgeving vraagt om grondige doordenking in het licht van de ervaring met de Euthanasiewet.

Esmé Wiegman geeft in haar bijdrage een overzicht van de ontwikkeling van wetgeving en rechtspraak op het terrein van levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding. Zij licht het maatschappelijk-politieke debat daaromheen toe. Wiegman beschrijft hoe het in eerste instantie ging om euthanasie, terwijl het nu in tweede instantie gaat om voltooid leven. Zij laat zien hoe er een lijn loopt van verruiming van interpretatie van wat de Euthanasiewet toestaat naar legalisering van voltooid leven. Euthanasie is inmiddels niet meer strafbaar bij een stapeling van ouderdomsklachten. In de huidige discussie gaat het over de vraag of zelfbeschikking leidend wordt voor legale hulp bij zelfdoding.

Met barmhartigheid als criterium moet een arts thans de euthanasievraag beoordelen. De nieuwe wet zou een bestaande grens overgaan.

Hoe kijken we vanuit een christelijke levensbeschouwing aan tegen voltooid leven in onderscheid met andere levensbeschouwingen? Maarten Verkerk signaleert verbroken verbindingen. We leven in een tijd waarin de mens de verbinding heeft verbroken met God en de medemens. Dat is de geest van de tijd. De problematiek van voltooid leven confronteert met mens-zijn-in-kwetsbaarheid. Actuele vragen in de context van aftakeling, afhankelijkheid en de naderende dood zijn: 'Wie ben ik?' en 'Wat is de zin van mijn leven?' Dergelijke vragen kunnen alleen op een zinvolle manier gesteld worden in de relaties van de kwetsbare mens zelf. En pas dan kan naar een antwoord worden gezocht. Waardig leven is leven in relatie. Waardig sterven is sterven in relatie.

Wat heeft de Bijbel ons te zeggen in de discussie over voltooid leven, is de vraag die Wim de Bruin aan de orde stelt. De Bijbel draagt het gewaad van heel andere tijden en culturen. De Bijbel is geen verzameling van 'standpunten'. Een mens leeft voor het aangezicht van God. Het leven – als een schepping van God – is kostbaar en heilig. Het is ook een opdracht. Tegelijk kent de Bijbel als geen ander boek de gebrokenheid waarin wij leven. Maar hoezeer mensen hun leven als zinloos kunnen ervaren, en hun levens soms zelfs aan God wilden teruggeven, er blijft de verbondenheid met God. Het leven ligt in Gods hand, en dat omvat het lijden. Belangrijk rond vragen bij het levenseinde – en dus in het debat rond voltooid leven – is dat de tijden van de mens in Gods hand zijn. Dat zijn alle tijden van het menselijk leven,

van mooi tot soms bitter moeilijk. Dat geeft die tijden hun beslissende zin, ook de tijd van de voltooiing.

De uitdrukking *voltooid leven* roept in de theologie een associatie op met oordeel en voleindiging. Voltooiing is daad van God, schrijft Kees van der Kooi. Het dominante verhaal over de mens is dat de persoonlijke vrijheid betekent dat ieder zelf zeggenschap heeft over eigen leven. In het christelijk geloof ligt dit anders. Het leven is door God geschonken en gegunde levenstijd. De mens moet nooit denken dat hij er alleen voor staat en zeker moet hij zich niet inbeelden dat hij goddelijk is. Als beeld van God is hij gemaakt in een relatie. Dankzij relaties ontstaan we, bestaan we, leven we voort, zijn er voortgang en groei mogelijk. Dat telt ook met het klimmen der jaren. We zijn niet van onszelf. Dat gaat nog meer meetellen wanneer het leven lastig wordt en er jaren van moeite komen.

Theo Boer ziet een regeling voor voltooid leven als een vervolg op een voortgaande ontwikkeling. Euthanasie is van een alternatief voor een vreselijke dood tot een alternatief voor een vreselijk leven geworden. Dat mensen op enig moment klaar zijn om heen te gaan, is van alle tijden. Het bijzondere van voltooid leven is het beroep dat op de samenleving wordt gedaan. Een overheid kan mensen niet verplichten om door te leven. Maar de dood faciliteren is iets heel anders, en zendt een signaal uit dat Boer maar moeilijk kan accepteren: het signaal dat iemand die liever dood is dan levend eigenlijk groot gelijk heeft. Gelijk genoeg om zelfdoding aangeboden te krijgen. Dat is een cynisch aanbod, dat bovendien een spanningsverhouding met zich meebrengt.

Henk van der Meulen vraagt zich af waar het gevoel dat het leven voltooid is, vandaan komt, en hoe we dit gevoel kunnen voorkomen of kunnen verlichten. Hij besteedt aandacht aan persoonlijke factoren en de maatschappelijke en culturele context. Het gevoel dat het leven voltooid is, komt niet zomaar uit de lucht vallen. Het is het gevolg van een combinatie van factoren die per persoon zal variëren. Eerst analyseert hij de problematiek, om vervolgens voorstellen te doen hoe we ouderen met zorg kunnen omringen. Hij onderkent zowel een pastorale als een diaconale taak voor de christelijke gemeente. Zijn bijdrage stimuleert de hulp- en zorgverlening aan ouderen die te maken hebben met kwetsbaarheid, eenzaamheid en hulpbehoefendheid.

In hoeverre is er sprake van een medische vraag als een oudere zijn leven voltooid vindt en wil sterven? De rol van de arts licht Alfred Teeuw toe door diverse situaties te bespreken. Hij onderscheidt medische en andere aspecten en brengt deze met elkaar in verband. De sleutelwoorden zijn: leven en welzijn. Als christenarts vindt hij dat het menselijk leven principieel beschermd moet worden, iemand doden acht hij daarom ongewenst. Wel vindt hij dat de diverse belangen gewogen moeten worden. In bepaalde situaties kan beter van behandeling worden afgezien, ook al brengt dit de dood dichterbij. Hij pleit ervoor de toekomstverwachting van een oudere zorgvuldig vanuit medisch perspectief te bespreken en te overwegen.

Het afsluitende hoofdstuk is geschreven door Guda Borger. Zij bespreekt hoe het levensperspectief is veranderd. Niet alleen bij ouderen, maar breed in de samenleving is de verwachting van een leven voorbij de dood verloren gegaan.

De heersende gedachte is: dood is dood. Als autonoom individu wil de mens zelf bepalen wanneer het moment van de dood aanbreekt. Bijbels gezien staat het menselijk leven echter vanaf het begin in relatie, zowel tot God als tot de medemensen. Degene die dit bij uitstek heeft laten zien is Jezus Christus. Hij heeft ervoor gekozen om niet zijn eigen wil, maar de wil van zijn hemelse Vader de boventoon te laten voeren in zijn leven. En daarmee heeft hij voor ons de toegang tot het eeuwige leven heropend.

Henk Post en Bert van Veluw, april 2020

WAT IS VOLTOOID LEVEN?

Wat houdt die term eigenlijk in: voltooid leven? Het gaat in dit hoofdstuk vooral om begripsverheldering. Wat zegt iemand, als zij of hij zegt te willen sterven omdat het leven voltooid is? Welke factoren bepalen deze wens? Welke existentiële problematiek speelt bij voltooid leven?

De term voltooid leven

De term *voltooid leven* is vanaf 2010 snel ingeburgerd geraakt. In dat jaar is het Burgerinitiatief Voltooid Leven van start gegaan. Als voortrekkers fungeerden de leden van de initiatiefgroep Uit Vrije Wil. Hierin participeerden bekende Nederlanders. Het Burgerinitiatief presenteerde in 2011 een wetsontwerp. De strekking hiervan was het legaliseren van stervenshulp aan ouderen die hun leven voltooid achtten. Naar aanleiding van de discussie hierover en als vervolg hierop heeft D66 in december 2016 een wetsvoorstel gepresenteerd. In deze initiatiefwet worden de voorstellen van Uit Vrije Wil grotendeels gevolgd. Dit initiatief gaat uit van het principe van zelfbeschikking. Het voorstel baseert de wet op solidariteit en barmhartigheid en op erkenning van lijden aan het leven. Ook ouderen die geen medische klachten hebben, moeten met de nodige zorgvuldigheid over hun eigen sterven kunnen beslissen. De hulpverleners heten levens-eindebegeleiders. Zij toetsen alleen op basale zorgvuldigheidseisen: het verzoek dient vrijwillig, weloverwogen en

duurzaam te zijn. Er worden dus geen eisen gesteld aan het lijden of het voltooid zijn van het leven.

Commissie-Schnabel

Wat de term *voltooid leven* inhoudt, wordt uitstekend toegelicht in het advies van de zogenoemde commissie-Schnabel. De regering heeft deze commissie ingesteld als haar eerste reactie op de vraag om legalisering van stervenshulp wanneer mensen hun leven als voltooid beschouwen. De commissie-Schnabel heeft haar advies in 2016 gepubliceerd. Zij stelt dat er veel verschil van opvatting bestaat over wat er onder het begrip *voltooid leven* dient te worden verstaan. De term is een verzamelbegrip voor onderling sterk van elkaar verschillende situaties. De mening dat een leven voltooid is, is de heel persoonlijke conclusie van mensen die veelal op leeftijd zijn en naar hun eigen oordeel geen positief levensperspectief meer hebben. Als gevolg daarvan hebben ze een aanhoudende en actieve doodswens ontwikkeld. Dat mensen geen positief levensperspectief meer ervaren, kan verschillende oorzaken hebben. In de praktijk blijkt veelal sprake te zijn van een combinatie van verlieservaringen op verschillende terreinen – lichamelijk, psychisch, verstandelijk, psychosociaal, existentieel. Vaak is er sprake van een opeenstapeling van ouderdomsklachten of een wisselwerking tussen verlieservaringen, met als gevolg dat mensen een actieve wens tot levensbeëindiging ontwikkelen.

In het maatschappelijke en politieke debat over de problematiek van mensen die hun leven voltooid achten en een doodswens hebben, worden verschillende begrippen naast, door en tegen elkaar in gebruikt. Zo wordt ook gesproken

over 'klaar met leven', 'lijden aan het leven', 'levensmoe', 'vrijwillig levenseinde', 'zelfgekozen levenseinde'. Bij alle verschillen waarop het accent wordt gelegd, is het toch duidelijk dat voltooid leven altijd gaat om de subjectieve beleving van de betrokkene zelf. Daarbij suggereert de term *voltooid leven* dat wie zover is, dood mag gaan en een ander mag vragen daarbij te helpen. De term roept de voorstelling op dat wij onszelf voltooien als individu door ons eigen levensproject te plannen (Frits de Lange, 'Niemand weet wat voltooid leven is', *Trouw*, 30 mei 2015). De commissie-Schnabel komt tot de conclusie dat de term *voltooid leven* een lastig begrip is en in feite een eufemisme, een term die de werkelijkheid verbloemt. De term is een ongelukkig eufemisme, alsof het leven een klus is die op een gegeven ogenblik wel geklaard is.

Onderzoek Els van Wijngaarden

Wat de commissie-Schnabel constateert over de problematiek van voltooid leven, wordt bevestigd door het onderzoek van Els van Wijngaarden, waarop zij eind 2016 promoveerde. Omdat dit het eerste werkelijke onderzoek op dit terrein is, heeft het veel publiciteit gekregen. Het bepaalt ook mede het referentiekader van dit boek. Zij heeft een interessant proefschrift gepubliceerd, en een mooie versie voor een breed publiek. Daarin spelen de persoonlijke verhalen van mensen een prominente rol. Want ze wilde geen meningen peilen, maar begrijpen wat mensen met een doodswens doormaken. Haar onderzoek toont de bezwaren tegen de term *voltooid leven*. Er gaat de suggestie van uit dat iemand na een mooi, rijk gevuld leven wil voorkomen dat

het in mineur eindigt. Als zou het een opmaken van de balans zijn. Zodra het negatieve de doorslag gaat geven, hoeft het niet meer, in de trant van: 'Als ik ernstig aftakel, dan...,' 'als ik volledig afhankelijk ben van de zorg van anderen, dan...,' 'als ik mijn privacy kwijtraak, dan...,' 'als ik dement word, dan...,' dan wil ik dood.

Uit haar onderzoek blijkt dat het in werkelijkheid helemaal niet gaat over het voltooien van een mooi en rijk gevuld leven. Achter de doodswens gaat vaak tragiek schuil. De ouderen die hun leven voltooid vinden, lijden aan het leven. Doordat ze eenzaamheid en marginalisering ervaren, het gevoel hebben nutteloos te zijn geworden. Ze zeggen dat hun leven voltooid is en dat klinkt als een individuele evaluatie van hun leven. Maar dat is niet zo. Veel eerder geven ze een waardering van hun beleving van hun plek in de samenleving. Vooral de dubbelzinnigheid is Van Wijngaarden opgevallen. Hun stervenswens blijkt bepaald niet een werkelijk zuivere, weloverwogen en consistente wens te zijn, die in vrijheid tot stand is gekomen zonder druk van buitenaf. Bij deze ouderen heeft hun wens te sterven vooral het kenmerk van een spagaat. Ze worden heen en weer geslingerd tussen polen in zichzelf. Hun gevoelens, verlangens en stemmingen zijn tegenstrijdig. Ze willen dood en ze stellen het moment tegelijk uit, treffen voorbereidingen om te sterven en maken plannen voor de toekomst.

De interviews van Van Wijngaarden geven een scherp en schrijnend beeld van het lijden dat verborgen gaat achter deze voltooide levens. Ouderen die hun leven voltooid vinden, voelen zich eigenlijk vooral eenzaam en overbodig, zijn bang afhankelijk te worden. In de gesprekken met ou-

deren hoorde de onderzoekster telkens dezelfde vijf klachten: eenzaamheid, er niet meer toe doen, het onvermogen zichzelf te uiten, geestelijke of lichamelijke vermoeidheid en een weerzin tegen afhankelijkheid. Iedere keer opnieuw blijkt uit de interviews dat mensen meer dan wat ook lijden aan het feit dat ze met dit alles alleen zijn, dat ze lijden aan die wurgende eenzaamheid.

Voltooid leven en meer

Een van de meest ontroerende aspecten van het onderzoek van Van Wijngaarden is de dankbaarheid van de geïnterviewden. Ze kregen eindelijk de gelegenheid uitgebreid over zichzelf en hun lot te spreken. Daaruit blijkt weer dat een mens niet kan leven zonder de gelegenheid zijn gevoelens te uiten, gezien te worden, gehoord te worden, niet onopgemerkt te blijven. Leven als mens kun je niet alleen, niet zonder erkenning en zorg van anderen. Als ouderen expliciet hulp vragen om te sterven, valt moeilijk te ontkennen dat ze ook om iets anders vragen – misschien wel juist om iets anders – aandacht, zorg, medemenselijkheid.

Ouderen voelen zich niet meer van belang, soms een blok aan het been als zij kinderen hebben. Ze zijn hun verbinding met de wereld kwijtgeraakt. Enerzijds zien ze zichzelf als autonome mensen die zelf het einde van hun leven willen bepalen. Anderzijds voelen ze zich tegelijk kwetsbaar en afhankelijk. Die dubbelzinnigheid valt op. Van Wijngaarden komt een opmerkelijke wankelmoedigheid tegen. Het is niet in overeenstemming met de realiteit om de keuze voor levensbeëindiging voor te stellen als in vrijheid en autonoom gemaakt. Eerder verzwijgt die keuze de realiteit. In

Mag je dood als je leven voltooid is? Daarover is veel debat en discussie. Je eigen dood willen is geen vraagstuk met gemakkelijke standpunten. Maar de vraag dwingt wel tot het vinden van een antwoord. Want heeft een mens wel recht op zelfbeschikking? En er spelen andere belangrijke vragen. Is er wel werkelijk een doodswens? Kan een leven wel voltooid zijn? Kun je wel beslissen over je eigen dood?

Dit boek wil de bezinning en de meningsvorming over dit onderwerp bevorderen. Twaalf deskundigen verdiepen zich in de thematiek van voltooid leven, elk vanuit een eigen deskundigheid. In hun verscheidenheid vullen de bijdragen elkaar aan. Het boek is geschreven vanuit een christelijk perspectief, en om de kerkelijke gemeente toe te rusten. Per hoofdstuk zijn vragen toegevoegd om het gesprek over voltooid leven te stimuleren.

Dit boek bevat bijdragen van Theo Boer, Guda Borger-Koetsier, Bart Bouter, Wim de Bruin, Margriet van der Kooi, Kees van der Kooi, Henk van der Meulen, Henk Post, Alfred Teeuw, Bert van Veluw, Maarten Verkerk en Esmé Wiegman-van Meppelen Scheppink. De theologen Henk Post en Bert van Veluw voerden de redactie.

NUR 707

ISBN 978 90 435 3355 3

9 789043 533553

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

www.confessionelebeweging.nl